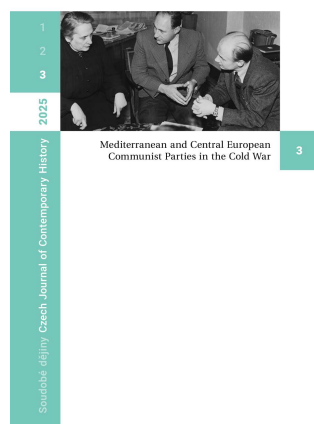

Zitierhinweis

Kolenovská, Daniela: Rezension über: Michael Geyer / Sheila Fitzpatrick (eds.), *Za obzor totalitarismu. Srovnání stalinismu a nacismu*, Praha: Academia, 2012, in: *Soudobé dějiny*, 2014, 1-2, S. 196-202, DOI: 10.15463/rec.1189733538

copyright

Dieser Beitrag kann vom Nutzer zu eigenen nicht-kommerziellen Zwecken heruntergeladen und/oder ausgedruckt werden. Darüber hinausgehende Nutzungen sind ohne weitere Genehmigung der Rechteinhaber nur im Rahmen der gesetzlichen Schrankenbestimmungen (§§ 44a-63a UrhG) zulässig.

Recenze

Jeden krok vpřed, jeden vzad *Moc a masové násilí ve stalinském SSSR*

Daniela Kolenovská

CONQUEST, Robert: *Velký teror: Nové zhodnocení*. Z angličtiny přeložil Milan Dvořák. Praha, Academia 2013, 812 stran, ISBN 978-80-200-2078-9;

GEYER, Michael – FITZPATRICK, Sheila (ed.): *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu*. Z angličtiny přeložili Jan Mervart a Jakub Rákosník. Praha, Academia 2012, 868 stran, ISBN 978-80-200-2035-2.

Dějiny Sovětského svazu nepřestávají budit zájem badatelů navzdory tomu, že dávno zanikl. Jeho meziválečný vývoj zůstává stále fascinujícím příběhem společnosti, která poznamenána dramatickými zvraty vstoupila sebevědomě do druhé poloviny dvacátého století a vtiskla mu vlastní hodnoty i nevyřešené problémy. Jejich zkoumání v sobě nese množství etických úskalí, která se vedle zvýšených nároků na badatelskou erudici a poctivost dotýkají také nejhlubších otázek lidství a lidskosti, a odborná diskuse také proto nebyla dosud uzavřena. Česká historiografie se v tomto ohledu neliší od světové, má ovšem méně prostředků a trpí dosud mezerou vytvořenou v dobách socialistické cenzury. Po desetiletí postrádaná špičková zahraniční literatura je sice postupně výběrově překládána, její dodatečné zpřítomnění v českém prostředí však pobízí k diskusi, kterou západní sovětologie již překonala. Zatímco jazykově zdatní badatelé tento kruh překročili studiem originálních titulů, širší veřejnost, která je do značné míry odkázána na překlady, tomuto sekundárně

produkovanému zaostávání lehce podléhá. Naštěstí existují i překladové počiny, které slibují podobnou diskusi v závětrí vystavit poněkud čerstvějšímu vánku.

Nakladatelství Academia vyzvalo k hledání nových způsobů poznání sovětské minulosti překladem kolekce studií *Za obzor totalitarismu* v roce 2012. Sheila Fitzpatricková a Michael Geyer shromáždili přední historiky německých a sovětských dějin a poskytli jim prostor pro komparativní uvažování o materiálu nahromaděném v uplynulém čtvrtstoletí.¹ Výsledek se zdárně vyrovnává s minulými teoretickými, terminologickými i faktografickými diskusemi a navrhuje cesty, jak oba režimy začlenit do kontextu světového vývoje dvacátého století a do dějepisu století jednadvacátého. Kniha zasluhuje pozornost i proto, že se jejím prostřednictvím poprvé v češtině setkáváme s mimořádným dílem americké historičky Sheily Fitzpatrickové. Rok po vydání tohoto inspirativního souboru redaktoři Academie zamířili zpět ke klasikům západní sovětologie. Autor zvoleného titulu *Velký teror* Robert Conquest² k nim neodmyslitelně patří, podobně jako Edward Carr, Marc Ferro, Martin Malia nebo Bernard Pares. Narozen v roce bolševické revoluce, vydal své první historické studie v šedesátých letech, kdy se západní sovětologie po éře silně politizovaných výkladů minulosti nadechla k fundovanějším výzkumům revizionistů.

V Conquestovi našla tehdejší historická věda svého Orwella. Stejně jako on se v mládí sblížil s britskou intelektuální extrémní levicí, kopíroval její nadšení pro sovětský antifašismus, její odmítnutí paktu Molotov–Ribbentrop i válečný příklon k přísnější analýze dostupných informací. Neudržitelnost teorie totalitarismu jako jediného východiska ke zkoumání sovětské reality pak počátkem šedesátých let přiměla Conquesta navázat na předválečné kritiky Sovětského svazu. Využil zejména ty levicové, včetně předáka Kominterny Borise Souvarina nebo Stalinova úhlavního nepřítele Lva Trockého. Odmítl (poněkud prvoplánově) naopak frenetické manžele Webbovy. Jeho východiska tedy nebyla originální, střetla se však s novou situací. Nikita Chruščov tehdy částečně připustil diskusi o stalinském teroru, rehabilitoval dokonce některé jeho oběti a zasadil se také o částečné zveřejnění několika málo dokumentů. Další dokumenty zpřístupnil Merle Fainsond, když v roce 1958 vydal výbor z archivu smolenského stranického sekretariátu, který Američané získali po dobytí Berlína. K tématu se začali vyjadřovat stále početnější a organizovanější sovětsští disidenti (z nich Conquestovi posloužil zejména Alexandr Solženicyn). Ve výsledku západní sovětologie již nemohla setrvat v přehlížení rozsáhlého souboru šokujících svědectví emigrantů carské i sovětské éry. Conquest byl první, kdo dokázal celou látku systematizovat a vybavit univerzálně srozumitelnými pojmy. Teprve s jejich oporou mohli revizionisté odmítnout totalitární koncept sovětské reality, prohlásit, že bolševická strana nikdy neovládla celou společnost, a zkoumat bolševický teror nikoliv jako neoddělitelnou součást sovětského systému, ale jako nástroj politického boje.

1 Původní vydání: GEYER, Michael – FITZPATRICK, Sheila (ed.): *Beyond totalitarianism: Stalinism and Nazism compared*. New York, Cambridge University Press 2009.

2 Původní vydání: CONQUEST, Robert: *The Great Terror: a Reassessment*. London, Pimlico 1992.

Robert Conquest si za takový příspěvek historické vědě plně zasluhuje uznání a pochopitelná je i jeho snaha vyslovit se k pádu Sovětského svazu. Podobně motivované publikace renomovaných sovětologů koneckonců ovládaly odbornou diskusi závěru minulého století. Conquest se v ní vyslovil v zásadě jednoduchým sdělením: měl jsem pravdu. Skutečně je, po tolika letech a publikacích uznávaných autorů, tak málo co dodat? Chci se zde zaměřit především na konceptuální stránku Conquestova díla. Stranou proto nechávám střety o fakta, k nimž vzniká mnoho příležitostí již jen vinou dosud nesystematického způsobu uvolňování a opětovného utajování sovětských archivních dokumentů. Známe-li za takové situace všechny rozhodující detaily, zůstává otázkou pro všechny seriózní badatele. O to důležitější je základní koncept, s nímž se autor námětu ujmá.

Conquest celé téma sleduje z odstupu, a přestože je zřejmé, že lituje promarněných příležitostí ke svržení Stalina, zachovává odmítavé stanovisko k bolševikům jako takovým. Z textu prosvítá dokonce Conquestovo mínění, že jsou zodpovědní za degeneraci celé evropské radikální levice. Z revolucionářů kolem Lenina měla podle něho správný odhad snad Rosa Luxemburgová, když předpověděla, že absence voleb a svobodného boje názorů nutně povede k byrokratizaci a brutalitě. Přesně to se podle Conquestova přísně chronologického popisu událostí v Sovětském svazu stalo. Potlačení stranické diskuse a utilitární vytvoření flexibilní kategorie trockistů, údajných antirevolučních spiklenců, v polovině dvacátých let podle něho představovalo součást Stalinova předem připraveného plánu. Střety o ekonomické nastavení země a o vinu za následné hospodářské potíže společně s drastickou kolektivizací, hladomorem, pracovními tábory a důslednými represemi potenciálně oponujících stranických skupin tvořily nepřetržitou, cíleně prováděnou Stalinovu kampaň za politickou proměnu strany a státu. Nešlo o samoučelný teror nebo vizi generální linie k budoucímu blahobytu, ale o prosazení nového politického uspořádání, které se opíralo o nekritické stranické technokraty, považující surové násilí za standardní prostředek běžného výkonu jakékoliv funkce. Stalinský systém proto podle Conquesta přetrval i snahy o destalinizaci a zhroutil se teprve v pokusu o politickou reformu na konci osmdesátých let minulého století.

Samotný počátek „ježovštiny“, jak bývá Velký teror podle tehdejšího šéfa sovětských bezpečnostních složek označován v ruských textech, klade Conquest do roku 1934. Tehdy Stalin reorganizoval v zájmu zvýšení efektivity bezpečnostní aparát a podle Conquesta prokazatelně připravil vraždu svého potenciálního stranického konkurenta Kirova, aby dal cíleně průchod ruské tradici a trendům nastoleným Leninem, a pod záminkou hledání viníků za Kirovovu smrt rozpoutal z moskevského centra řízené bezbřehé represe. Podobně podle Conquesta Stalin využil v červnu 1936 i smrti Maxima Gorkého, který údajně jako jediný mohl pozvednout hlas na obranu spravedlnosti.³ Stalin podporoval zapálené mladé stránky

3 Výklad vraždy Kirova a smrti Gorkého ilustruje zmíněné rozkladné působení nejistoty o úplnosti pramenů na odbornou diskusi. Co přesně se roku 1934 a 1936 odehrálo, není dodnes jasné a interpretace obou úmrtí a případného Stalinova podílu na nich historiky stále rozděluje. Každé mínění lze přitom fundovat dokumenty.

a vytvářel pro ně paralelní instituce, které si vzájemně konkurovaly při plnění svých „úkolů“. Každodenní brutalita a nejistota pak podle Conquesta definitivně paralyzovaly revolučním a kolektivizačním násilím vyčerpané sovětské obyvatelstvo a bezohledné čistky aparátu Kominterny se postaraly o totéž v mezinárodním komunistickém hnutí. Když Stalin tímto způsobem saturoval své osobní vnitropolitické ambice, tvrdí Conquest, neváhal zlikvidovat také velení Rudé armády, aby si nad ní dlouhodobě zajistil kontrolu a aby současně prosadil také vlastní zahraničně-politickou vizi založenou na alianci s Hitlerem. Teror tak splnil Stalinem předem zamýšlené cíle, a aby se nevymkl jeho kontrole, byl s pomocí nového šéfa lidového komisariátu vnitra (NKVD) Lavrentije Beriji zastaven. Země byla rozdrácena, uzavírá Conquest. Sjezd komunistické strany v březnu 1939 pak situaci konsolidoval politicky. Zvolil nový stranický ústřední výbor, v němž namísto skutečných osobností působila uskupení kolem nejsilnějších Stalinových stoupenců, soupeřících o jeho přízeň, a tak i o propůjčení reálné moci. Na konci Stalinovy mocenské kampaně zůstalo podle Conquesta celkově dvacet milionů obětí (tento odhad poději revidoval na třináct až patnáct milionů), z čehož více než polovina byla terorem zasažena mezi lety 1936 a 1938. Přibližně milion obětí tvořili příslušníci bolševické strany. Z těch, kteří byli zadrženi, bylo popraveno minimálně deset procent, tedy také zhruba milion. Pokud jde o mrtvé mimo věznice, přičetl Conquest Stalinovi k tíži ještě dva miliony z odhadovaných osmi milionů odsouzených k převýchově ve Státní správě táborů (Gulag).

Odborníci, kteří po Conquestvi analyzovali materiály i vzpomínky sovětských emigrantů a později i sovětské archivy, docházeli často k jiným počtům obětí teroru i k jiným charakteristikám sovětské společnosti. Popírali například, že by celá společnost byla zotročena a znehybněna strachem, že by neuměla odolávat, vytvářet a udržovat nezávislé sítě. Upozorňovali také na relativní nezávislost regionálních administrativ na vzdáleném moskevském centru, na svévoli bezpečnostních složek i zhoubnou ctižádost a soutěživost lokálních činitelů. Analyzovali jednotlivé kategorie nenominálních obětí a poukazovali na národnostní a zahraničněpolitický rozměr kampaně nebo odkazovali na mobilizační potenciál teroru na cestě k urychlené modernizaci země. Často přitom čelili námitkám, že bagatelizují stalinskou zvělost, přeceňují některou dílčí složku teroru či ignorují kontext ruské historie a nedokáží vysvětlit téma vcelku.

Určitou disparátnost a neochotu k formulaci „velkých“ závěrů lze konečně vytýkat i souboru *Za obzor totalitarismu*. Ten však díky srovnání s historiografií o nacistickém Německu nabízí sovětologii obecnější perspektivu a živelný růst kvantity i kvality jejích výsledků zasazuje do racionálního rámce rozvoje vědního oboru od chvíle, kdy získá potřebné podklady a volnost. Michael Geyer a Sheila Fitzpatricková odmítli možnost, že by stalinský a hitlerovský systém byly shodné, akceptovali však podobnost mnoha jejich projevů. A protože zkoumání hitlerovského Německa považovali za pokročilejší (zejména vlivem podstatně delší dostupnosti pramenů), otevřeli jeho prostřednictvím sovětologii témata překonávající její kánon postsovětských let. Česká varianta knihy navíc díky precizní práci obou překladatelů překračuje

terminologická klišé české historické rusistiky a srovnává její rozumění pojmům se soudobou světovou historiografií.

Kniha je rozdělena do čtyř oddílů. Jako první srovnávají čtyři historici ve dvou studiích (vždy jeden sovětolog a jeden specialista na nacistické Německo) efektivitu a limity těch, kdo kontrolovali výkon konkrétních aktů vládnutí. Do oddílu „Socializace“ přispělo historiků šest podle stejného klíče třemi studiemi, v nichž analyzují schopnost sociálních klasifikací nacismu a stalinismu vytvářet společenskou realitu. V oddílu „Transnacionální historie“ pak další dvě studie konfrontují vzájemné působení stalinismu a nacismu. Přestože žádný z textů výboru *Za obzor totalitarismu* nelze ignorovat, ke kritickému vnímání Conquestova díla inspiruje nejvýrazněji v části nazvané „Násilí“. Pro účely této recenze se proto budu zabývat pouze v ní obsaženými texty.

Christian Gerlach a Nicolas Werth se společně soustředili na popis násilí jako nástroje státu. Nechtěli vstoupit do sporů intencionalistů a funkcionalistů, orientovali se na empirický výzkum a zajímaly je způsoby násilí, jejich intenzita a stupeň, to vše v kontextu státní ideologie a rozhodování státního aparátu. Shodli se na tom, že německá a sovětská společnost vyčnívají nad všechny ostatní jako extrémně násilné, protože tam, kde jiným stačila prostá brutalita, ony diferencovaly strategii a formy masového násilí v zájmu selektivní sociální politiky. Německé a sovětské násilí se podle nich lišilo měrou integračního úsilí vůči domácí populaci, cílením dovnitř státu nebo navenek i ve své schopnosti plnit vyvražďovací plány. Upozorňují, že oba režimy měly k etnický založenému násilí odlišné motivy, jiná byla i jejich očekávání. Ta Gerlach a Werth interpretují jako různý přístup k budování národního státu (etnický homogenní expandující versus mnohonárodnostní stát disciplinovaných menšin).

Podobně jako Conquest se i oni setkali s novou mezinárodněpolitickou situací, která rozvolnila předchozí výklad, a podobně jako on se snaží upozornit na neprobádané druhy pramenů. Soustřeďují se přitom na ty, které souvisejí s viktimizací „asociálů“ a „nebezpečných živlů“ v obou společnostech. Pojem masového násilí (zločinů) však Gerlachovi a Werthovi dovolil podstatně rozšířit hranice toho, co Conquest označil za Velký teror. Jejich studie začíná v polovině dvacátých let a oběti sčítá až do druhé poloviny čtyřicátých let, kdy v Sovětském svazu skončil poválečný hladomor. Případové analýzy mechanismu násilí proti etnický definovaným skupinám a proti válečným zajatcům pak ukazují oproti Conquestovi znovu podstatně širší společenskou distribuci podílu na ničení domnělé lidské hrozby. Podle Gerlacha a Wertha obě zkoumané skupiny nevzbuzovaly soucit běžného obyvatelstva, jež proto aktivně pomáhalo se zahájením a uskutečněním masového násilí proti nim. Hromadné násilí se, jak tvrdí oba autoři, odehrávalo veřejně, společnost k němu byla režimem otevřeně vyzývána, debatovala o něm a zčásti z něj zjevně profitovala. Samotné akty vražd sice zůstaly záležitostí omezenou na prostředí bolševické strany a bezpečnostní aparát, o nevědomosti širší společnosti však nemůže být řeč, konstatují Gerlach s Werthem svou studií.

Oba badatelé vybízejí k tomu, aby byla větší pozornost věnována peticím, žalobám a udáním, jež úřadům zasílalo obyvatelstvo. Tyto písemnosti nejenže demonstro-

jí důležitý vztah společnosti k rozvoji násilí, nýbrž dokládají podle autorů také to, že přímá politická opozice vůči režimu neexistovala. Stížnosti, které později státu sloužily jako základ obvinění, totiž nejčastěji mířily proti zanedbávání povinností či zneužívání financí. Pokud jde o zacházení s válečnými zajatci, Gerlach s Werthem konstatují, že Moskva i Berlín uplatňovaly podobný přístup, k němuž patřil hlad, nucená práce, ignorování mezinárodních pravidel, vysoká úmrtnost vězňů. Rozdílné však byly příčiny takového zacházení a snahy předejít excesům. V sovětském případě autoři znovu vyzdvihují roli širší společnosti v násilí, když například popisují, jak řadová vojáci ignorovali četné přímé rozkazy k zastavení krutostí na dobytých územích.

Jörg Baberowski a Anselm Doering Manteuffel se narodili od svých kolegů přidrželi pojmu „teror“ a inspirování Zygmunt Baumanem ho zkoumali jako nástroj uchopený nacisty a bolševiky s cílem prosadit vlastní řád v multietnických říších. Znovu tedy sledovali Conquestem prakticky přehlížený národnostní rozměr násilí. Sovětská národnostní politika podle nich pokračovala v praxi zavedené na počátku 19. století k ovládnutí etnicky různorodé říše carským režimem. Vycházela z přesvědčení, že národnosti mají kulturní původ a nelze se jich tedy zříci, ale je možné je překonat promyšleným sociálním inženýrstvím. Naproti tomu nacistická politika, která se s problémem multietnicity setkala teprve v důsledku vlastní expanze, byla podle Baberowského a Doeringa Manteuffela nekompromisní. V praxi sice musela svou rigiditu oslabit po propadu německého válečného úsilí na východě, upozorňují autoři, rasová hierarchizace německého okupačního režimu však zůstala platná, eskalovala běžně i konflikty etnik, jimž byla původně cizí, a svou schopnost hájit vlastní řád navzdory chaosu demonstrovala i aktivizací systematické likvidace židovské populace po roce 1943, tedy v době německého ústupu.

Zatímco pro nacismus byla určující rasa, uvádějí Baberowski a Doering Manteuffel, bolševici pracovali s národnostmi, které se často staly zřetelnými teprve díky Leninově politice sebeurčení národů a programu alfabetizace. Řád, který měl být nastolen, zahrnoval určitou představu o homogenní společnosti, teprve postupně však byl zpřesňován. Přístup k menšinám se podle toho proměňoval. Zprvu byly pronásledovány jen snadno definovatelné menšiny v pohraničí, protože je podle autorů bolševici považovali za konkurenty zaváděného řádu. V létě 1937 však přešla paranoia, jak Baberowski a Doering Manteuffel motivy bolševické elity interpretují, do další fáze, kdy Stalin a jeho příznivci ztratili morální zábrany a nemilosrdně prosazovali novou definici socialistické společnosti. Autoři se domnívají, že v nastalém masovém teroru dosáhl sovětský režim své varianty „konečného řešení“, když obětem neposkytl východisko. Stalinismus přitom ignoroval možnost organizovat násilí moderně, protože mohl vydědence vysídlit do Střední Asie, uzavírají svou srovnávací studii Baberowski a Doering Manteuffel.

Co říci závěrem? Oba svazky jsou přibližně stejně mohutné, ten čtivější je však bohužel postradatelnější. Studentům samozřejmě neublíží, pokud budou mít vedle práce *Za obzor totalitarismu* v knihovně i *Velký teror* v mateřském jazyce. Jde o brilantní dokumentární drama hodné zdatného literáta, jímž Conquest bezesporu je. Česká historiografie by se však měla přebírání čtyřicet let starých diskusí bránit.

Jsou k tomu dva podstatné důvody. První, vědecký, demonstruje sborník Geyera a Fitzpatrickové: Paradigmata i terminologie totalitarismu dávno vyvanuly a úvahy současných elitních odborníků na ruské dějiny jsou podstatně diferencovanější, ve svém výkladu preciznější a v prosazování hodnot autorova kulturního okruhu opatrnější (viz například tematizování etnického aspektu dnes). Posun v bádání o minulosti vlastního státu učinili navíc také někteří ruští specialisté. Bohužel kvalitní ruské historické tituly, jejichž autory lze z politického utilitarismu jen stěží podezřívat, si na český knižní trh hledají cestu jen obtížně – narozdíl od těch hlasnějších, jednodušších a současnému ruskému režimu pohodlnějších.

Druhé varování, abychom Conquestův *Velký teror* dnes nepřijímali bez výhrad, pramení ze společenské funkce historie. Totalitarismus viní z devastace společnosti konkrétního patologického jednotlivce nebo podobně abnormální úzkou stranickou skupinu. Zbytek společnosti je interpretován jako bezmocná, nevinná oběť. Také proto je koncept totalitarismu, stejně jako koncept sovětizace poválečné východní Evropy, obecně snadno přijímán. Je jistě bezpečnější určit teroru místo v ruských dějinách než konfrontovat se zodpovědně se způsobem výkonu veřejné moci, který ho umožnil rozvinout v minulosti vlastní. Překlad *Velkého teroru* Roberta Conquesta pětáctýřicet let od prvního vydání,⁴ navíc s prakticky nekritickou předmluvou, jako by naznačoval, že česká společnost dosud není pro zásadní debatu na toto téma připravena.

4 CONQUEST, Robert: *The Great Terror*. London, Macmillan 1968.